

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Hoe houden we oorlog rechtvaardig?

Wat is een rechtvaardige oorlog? Voor 1945 waren de opvattingen daarover vooral moreel en daardoor vaak vrijblijvend. Sinds de Tweede Wereldoorlog zouden staten echter moeten weten waar zij zich aan te houden hebben: het Handvest van de Verenigde Naties bevat bindende rechtsnormen op het gebied van vrede en veiligheid die de Veiligheidsraad dient te handhaven. De afgelopen jaren is echter gebleken dat het internationaal recht bepaald niet ‘af’ is, steeds dringt de vraag zich weer op: hoe houden we oorlog rechtvaardig?

---

door *Thijs Jansen, Janne Nijman & Jan Willem Sap*

Thijs Jansen is hoofdredacteur van cdv; Janne Nijman is stafmedewerker Wetenschappelijk Instituut voor het cda en universitair docent, Universiteit van Amsterdam, afdeling Internationaal recht; Jan Willem Sap is universitair hoofddocent Europees recht aan de Vrije Universiteit te Amsterdam

ORLOG IS BARBAARS. WE VERGETEN HET SOMS, maar in West-Europa zijn oorlog en de dreiging van oorlog nog niet zo lang geleden uit het beeld verdwenen. De twintigste eeuw was een ongekend bloedige eeuw.

‘Zie eens hoe doelmatig nog steeds,
hoe goed in vorm
in onze eeuw de haat is’

schreef de Poolse dichteres en nobelprijswinnares Wislawa Szymborska over de twintigste eeuw.¹ De Eerste Wereldoorlog (1914-1918) eiste naar schatting 15 miljoen dodelijke slachtoffers, het regime van Stalin (1924-1953) 20 miljoen, de Tweede Wereldoorlog (1939-1945) 55 miljoen.² Ons blijvende onvermogen om dit te bevatten is ook treffend onder woorden gebracht door Szymborska:

‘Vier miljard mensen op deze aarde,
maar aan mijn verbeelding is niets veranderd.
Ze kan slecht overweg met grote getallen
En wordt nog steeds ontroerd door het afzonderlijke’³

De verschrikkelijke ervaringen uit beide wereldoorlogen hebben in de eerste helft van de twintigste eeuw een belangrijke ontwikkeling in gang gezet: men begon (eindelijk) in te zien dat de uitoefening van geweld van

In de eerste helft van de twintigste eeuw begint men diplomatiek gevolg te geven aan het al oudere inzicht dat er internationale instituties nodig zijn om het geweldsmonopolie van staten aan recht te binden

de ene staat tegen de andere niet alleen maar meer ter beoordeling moest blijven van die individuele soevereine staten, maar gebonden moest worden aan supranationale rechtsregels die ook gehandhaafd zouden worden. Dat was nieuw, omdat staten zich traditioneel altijd gezien hadden als hoogste autoriteit met een geweldsmonopolie – zij duldden geen andere macht boven zich. Dat geweldsmonopolie werd beschouwd als de pijler van

hun soevereiniteit, niet alleen binnen de staten, maar ook in hun relatie met andere staten. Vele staten maakten schaamteloos gebruik van geweld om hun belangen veilig te stellen, in de geest van de beruchte Clausewitz-formule: oorlog is een voortzetting van politiek met andere middelen.

In de eerste helft van de twintigste eeuw begint men diplomatiek gevolg te geven aan het al oudere inzicht dat er internationale instituties nodig zijn om het geweldsmonopolie van staten aan recht te binden. Daarvoor zijn niet alleen morele, maar ook juridische uitgangspunten en criteria noodzakelijk. Verschillende tradities hebben daartoe aanknopingspunten geboden. Ten eerste het calvinistische ‘recht op verzet’.⁴ De vijandige houding van de zestiende-eeuwse koningen jegens de calvinistische onderdanen had in calvinistische kringen de vraag opgeworpen of er grenzen waren aan vorstelijk gezag. Na het bloedbad van de Bartholomeusnacht (1572) in Parijs werd het gebruik van geweld tegen tirannen door de meeste calvinisten verdedigd door de bijbelse noties van gerechtigheid en trouw te verbinden met de theorie dat het staatsbestuur berustte op een verbond tussen vorsten en volk. Bestuur moest zijn gebaseerd op gerechtigheid, niet op onderdrukking. Deze ideeën, in de praktijk gebracht in de Nederlandse Opstand (1581) en de Engelse Revoluties (1649 en 1688), werden tijdens de Amerikaanse Revolutie (1776) gekoppeld aan het concept van de

onvervreemdbare vrijheden van de Engelse filosoof John Locke. Alle mensen zijn gelijk geschapen en zij bezitten bepaalde onvervreemdbare vrijheden, zoals het recht op leven, het recht op vrijheid en het recht naar geluk te streven. Hier werd het misbruik van de macht van de staat tegen de eigen onderdanen gebonden aan recht. Bij machtsmisbruik mochten onderdanen zich onder bepaalde voorwaarden met geweld verzetten.

Een andere traditie die aanknopingspunten bevatte voor het binden van geweld door/tegen staten aan morele en juridische criteria was die van de rechtvaardige oorlog. Deze is te zien als een soort tussenweg tussen het pacifisme — dat geweld volstrekt verbiedt — en het realisme, dat geweld van staten onontkoombaar en niet verwerpelijk vindt. De kernopvatting van de theorie over rechtvaardige oorlog is dat het soms moreel geoorloofd is dat een politieke gemeenschap oorlog voert.⁵

Men is door de eeuwen druk doende geweest om criteria te ontwikkelen waaraan een rechtvaardige oorlog zou moeten voldoen. De traditie is al zeer oud en gaat terug tot de klassieke oudheid. Belangrijke denkers zijn Cicero, Augustinus, Thomas van Aquino, Francisco de Vitoria, Francisco Suarez, Alberico Gentili, Philippe du Plessis Mornay, Hugo Grotius, Samuel Pufendorf, Cornelius van Bynckershoek, Emmerich de Vattel en Johann Bluntschli.⁶

De aanknopingspunten uit deze twee tradities raken echter enigszins naar de achtergrond als (staats)sovereiniteit aan belang wint met de opkomst van de moderne staten en de Westfaalse orde definitief één Europa onder leiding van supranationaal gezag tot geschiedenis maakt. Het denken over wat een *just cause* of een *just authority* is, werd nu meer bepaald door bescherming van territoriale soevereiniteit (*just cause*). De soevereine macht is dé macht die oorlog voert (*just authority*). Het Verdrag van Westfalen (1648), dat de bloedige godsdienstoorlogen tot een eind bracht, bevestigde de ontwikkeling richting natiestaten met een soeverein gezag. Het Westfaalse systeem van internationale orde rustte op het beginsel van soevereine gelijkheid van staten en het daarmee samenhangende non-interventieprincipe, dat wil zeggen dat staten zich niet in de binnenlandse zaken van andere staten mochten mengen. Dit juridische beginsel van de onaantastbaarheid van de staatssovereiniteit zou vanaf dat moment het fundament vormen van het klassieke ‘internationaal’ recht en leidde ertoe dat die soevereine staten zich inzake oorlog en vrede nauwelijks lieten binden door juridische normen die voor alle staten gelijkelijk zouden gelden.

HET ONTSTAAN VAN INTERNATIONALE RECHTSORDE: TWEE VOORTREKKERS

Pas in het begin van de twintigste eeuw, rond de Eerste Wereldoorlog, zijn de eerste werkelijke praktische stappen gezet om de soevereiniteit

van staten en dan met name hun geweldsmonopolie aan rechtsregels te binden.

Een belangrijke figuur uit die begintijd is de Fransman Léon Bourgeois (1851-1925). Hij was een van de grondleggers van het idee van de Volkenbond, waarvan het handvest werd vastgesteld in de vredesconferentie — van de overwinnaars van de Eerste Wereldoorlog — in Frankrijk in 1919. Bourgeois was een prominente politicus, die behoorde tot de zogenaamde radicale partij. Zijn relatieve onbekendheid in Europa is onterecht, want hij heeft een belangrijke rol gespeeld bij het in het politieke domein introduceren van het begrip solidariteit. Zijn solidariteitsfilosofie paste hij toe op sociale wetgeving, maar ook op de internationale verhoudingen. Hij ging zich vanaf 1899 steeds meer hard maken voor iets als een gemeenschap van (beschaafde) naties, een *société des nations (civilisées)*. In 1910 publiceerde hij *Pour la Société des Nations*.⁷ Bourgeois benadrukte de belangrijke rol van internationaal recht voor duurzame vrede. Bij gelegenheid van het zesde nationale vredescongres in Reims in 1909 betoogde hij dat er geen duurzame vrede zou zijn zonder een internationaal rechtssysteem. Hij bekritiseerde de regeringen uit zijn tijd die net als bij de verdragen van Westfalen, Utrecht en Wenen maar garanties voor vrede bleven zoeken in machtsevenwicht. Hij stelde: ‘De diplomatie die zich door een dergelijke beleid laat inspireren, noemt zich realistisch; zij waakt ervoor om zich te baseren op rechtsbeginselen. Wanneer de een of andere staat zijn grenzen wil verleggen of bang is voor dergelijke plannen bij zijn buurman, treedt de diplomatie in werking zonder zich druk te maken over de vraag of er voldaan wordt aan de eisen van het recht.’ Hieruit — uit deze spierballendiplomatie (*diplomatie de force*) — ontstaan zeer instabiele situaties. Bourgeois zag de wapenwedloop als het keiharde bewijs dat staten eigenlijk geen enkel vertrouwen hebben in de goede uitkomsten van een dergelijke diplomatie. Hij gaf daarom de voorkeur aan de diplomatie van het recht (*diplomatie de droit*), die hij samenvatte in een simpele formule: ‘geen harmonie zonder orde, geen orde zonder vrede, geen vrede zonder vrijheid, geen vrijheid zonder rechtvaardigheid’.⁸

Bourgeois was aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw te vinden op beide internationale vredesconferenties die in Den Haag werden gehouden. Nederland heeft daarmee vanaf het vroegste begin een belangrijke rol gespeeld in de aanloop naar de internationale organisatie van vrede en veiligheid. De bekendheid die Den Haag nu internationaal heeft als ‘stad van recht en vrede’ is toen, ruim een eeuw geleden, begonnen. De Eerste Internationale Vredesconferentie in Den Haag vond plaats in 1899. Net als tegenwoordig speelden ‘niet-gouvernementele organisaties’ daarbij een enorme rol. Toen waren het onder andere tientallen

vrouwenbewegingen van over de hele wereld die telegrammen zonden waarin gevraagd werd om de instelling van een internationaal strafhof (dat nu ruim een eeuw later gerealiseerd is in... Den Haag). Het hoofdthema van de eerste Haagse conferentie was ontwapening, maar op dit punt werden weinig indrukwekkende resultaten behaald. Het belangrijkste concrete resultaat was de oprichting van het Permanente Hof van Arbitrage, dat in Den Haag gevestigd zou worden. Arbitrage hield in dat conflicten werden opgelost door bemiddeling en niet door oorlog. Maar ondanks de beperkte resultaten was de conferentie van 1899 toch belangrijk. Het ging voor het eerst over beperking van oorlogsgeweld en het voorkomen van oorlog. De Tweede Conferentie vond plaats in 1907.⁹

Bourgeois beschouwde beide Haagse conferenties als bemoedigende stappen in de richting van een *société des nations*. Dit idee wist hij vervolgens in 1919 prominent op de internationale agenda te krijgen bij de bespreking over de akkoorden na de Eerste Wereldoorlog, waar hij als vertegenwoordiger van de Franse regering een vooraanstaande rol vervulde. Hij had vergaande ideeën. Binnen de 'Gemeenschap van Naties' zouden de leden het belang van vrede en internationaal recht bovengeschikt moeten maken aan hun eigen belangen en daarom zouden zij bereid moeten zijn om al hun intellectueel, moreel, economisch en financieel kapitaal en, waar nodig zelfs hun militaire macht in dienst te stellen van dat gemeenschappelijk belang.¹⁰ Bourgeois was tegen alle vrijblijvendheid. Hij stelde voor dat landen die zich niet houden aan de uitspraken van het Hof van Arbitrage sancties opgelegd krijgen en dat er een internationale organisatie wordt opgezet om landen op bewapening te controleren, zodat landen die te kwader trouw zijn en een oorlog voorbereiden een halt kan worden toegevoerd. Staten mogen alleen toetreden als zij over democratische instituties beschikken. Als zij het internationaal recht hebben overtreden, moeten zij daarvoor eerst boeten. De Amerikaanse president Wilson wees alle voorstellen in de richting van een verplichtende organisatie echter af, samen met onder meer de Britten. Hij schatte in dat geen enkele natiestaat zou instemmen met de voorgestelde wapencontroles en hij wees elk voorstel van een internationale militaire macht in tijden van vrede af, want die zou het nationale militarisme slechts vervangen door een internationaal militarisme. Bourgeois wierp daar tegen in dat hij niet dacht aan een permanent leger, maar aan nationale legereenheden die door een centraal commando snel samengevoegd zouden kunnen worden. Zonder verplichtende elementen zou de Gemeenschap van Naties volgens Bourgeois slechts een gevaarlijke schijnvertoning worden. Wilson en de Britten daarentegen vonden dat de nieuwe organisatie gebouwd moest worden op onderling vertrouwen en niet op controle en dreiging met sancties. Op de

uitgangspunten van Wilson werd de Volkenbond gebaseerd, de *League of Nations*, een naam die Bourgeois afwees.¹¹

Wilson presenteerde, tegelijk met het Verdrag van Versailles, een soort handvest van de Volkenbond. De omstandigheden rond het ontstaan van de Volkenbond waren bijzonder. Het verdrag van Versailles legde namelijk tegelijkertijd de grondslag voor het ressentiment in Duitsland dat zou leiden tot de Tweede Wereldoorlog, een nog bloediger oorlog dan zijn voorganger. De Volkenbond zou – precies zoals Bourgeois al voorspeld had – een organisatie worden met een zwakte die gevaarlijk was. Tot grote spijt van Wilson (die in 1919 geveld werd door een beroerte) ratificeerden de vs het handvest van de Volkenbond niet, waardoor de organisatie het ook nog eens zonder de hulp van de vs moest stellen. Bourgeois had zijn uiterste best gedaan om de Volkenbond te maken tot een organisatie die haar maatregelen kon afdwingen. Dat was slechts zeer ten dele gelukt. De Volkenbond – en vooral de mislukking ervan – was echter wel de kiem voor wat na de Tweede Wereldoorlog de Verenigde Naties zouden worden. In 1919 ontving Wilson een Nobelprijs voor zijn inspanningen voor de wereldvrede. Bourgeois volgde in 1920.

* * *

Een belangrijke figuur in de intellectueel-wetenschappelijke ontwikkeling van deze periode is de Oostenrijkse rechtsfilosoof Hans Kelsen (1881-1973). Waar Bourgeois het idee van een multinationale organisatie voor vrede en veiligheid vooral op politiek-intellectueel gebied ontwikkelde, deed Kelsen dat op wetenschappelijk-intellectueel gebied. Daarom wordt in deze bundel uitgebreid aandacht aan zijn werk besteed. Bijzonder was dat Kelsen al in 1920 een boek publiceerde waarin hij het idee van staatssoevereiniteit onder vuur nam: *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts. Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*.¹² Van groot belang was dat Kelsen daarmee na lange tijd weer de geest tot leven bracht van de eerder genoemde tradities, die de staatssoevereiniteit beschouwden als iets wat aan recht gebonden moest worden. Kelsen stelde staatssoevereiniteit op een zeer invloedrijke manier ter discussie en ontwikkelde een volkenrechtstheorie die een juridisch alternatief was voor de tot een ideologie verharde Westfaalse opvattingen. In zijn opvatting waren daardoor staten niet ter verantwoording te roepen: niet voor wat zij deden met hun burgers en niet voor wat zij andere staten aandeden. In de plaats van de soevereiniteit van de staat, stelde hij de soevereiniteit van het recht: een rechtsorde die alle nationale rechtsordes omvat en waarin het internationaal recht een hogere positie had waardoor macht aan recht werd verbonden. Op internationaal niveau moest er een infrastructuur komen van recht en rechtshandhaving.

Opmerkelijk, gezien zijn ‘pure’ zeer formalistische (amorele) kijk op recht, is dat Kelsen zich liet inspireren door een aantal uitgesproken morele idealen, waaronder de sterk moreel geladen traditie van de rechtvaardige oorlog (zie hierover Zolo in deze bundel). Deze blies hij nieuw leven in. Voor handhaving van internationale rechtsnormen — dwang is wat normen tot *rechtsnormen* maakt — kent het internationaal recht het aan regels gebonden middel van oorlog: *bellum justum* als sanctie bij schending van internationale rechtsregels. Oorlog kan zich ook voordoen als schending van recht, maar is dan geen *bellum justum*. Het adagium van Kelsen was: ‘zonder recht geen vrede’. Volgens sommigen pakte hij daarmee na eeuwen voor het eerst weer het werk op dat was blijven liggen na Hugo de Groots *Het Recht van Oorlog en Vrede*. In 1944 publiceerde Kelsen *Peace Through Law*, waarin hij het baanbrekende voorstel deed om onder de paraplu van een Verenigde Naties een internationaal strafhof op te zetten (waarover pas in 1998 brede overeenstemming bleek te bestaan en wat in 2002 gerealiiseerd is in Den Haag).¹³

HET ONTSTAAN VAN DE MODERNE INTERNATIONALE RECHTSORDE: DE INSTITUTIONALISERING

Na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog komt er vaart in het juridisch binden van staatsgeweld aan internationaal recht. In 1945 worden de Verenigde Naties opgericht. Het grote belang daarvan is onder andere dat in hun Handvest regels worden neergelegd over de omstandigheden waaronder wanneer staatsgeweld gerechtvaardigd is. VN-lidstaten mogen uitsluitend geweld gebruiken ter zelfverdediging, om een andere VN-lidstaat bij te staan in zelfverdediging of door of namens de VN ter rechtshandhaving (collectieve veiligheid). Het geweldsverbod is neergelegd in artikel 2, lid 4 van het VN-Handvest.¹⁴ Het verbiedt ‘het dreigen met en gebruik van geweld tegen de territoriale integriteit of politieke onafhankelijkheid van een staat of op enige andere wijze niet in overeenstemming met de doeleinden van de VN’. Dit verbod wordt gezien als dwingend recht.

Op dit algemene geweldsverbod worden slechts twee formele uitzonderingen toegestaan:

1. *(Collectieve) zelfverdediging* (art. 51 VN-handvest)

Een staat mag zich (eventueel bijgestaan door andere staten) verdedigen tegen een ‘gewapende aanval’ van een andere staat.

Daarvoor geldt een aantal voorwaarden.

- * Er moet een gewapende aanval (*armed attack*) hebben plaatsgevonden. Anticiperende zelfverdediging is verboden. Welke daad als gewapende aanval kan worden beschouwd, is omstreden;

- * Het in zelfverdediging gebruikte geweld moet proportioneel zijn aan de aanval en gericht op het teruggedrijven van de aanvallers;
  - * Zelfverdediging moet aan de VN-Veiligheidsraad gemeld worden;
  - * Zelfverdediging moet worden beëindigd zodra de Veiligheidsraad ‘de maatregelen genomen heeft welke noodzakelijk zijn om de internationale vrede en veiligheid te waarborgen’. Welke ‘maatregelen’ als ‘noodzakelijk’ moeten worden beschouwd, is omstreden.
2. *Dwangmaatregelen door of namens de VN op basis van mandaat van de Veiligheidsraad (enforcement action)* (uitgewerkt in hoofdstuk VII van het VN-Handvest). De VN-Veiligheidsraad kan aan staten de bevoegdheid verlenen militair geweld – in de resoluties terug te vinden als *all necessary means* – te gebruiken ter handhaving van de internationale vrede en veiligheid, nadat de Veiligheidsraad heeft vastgesteld dat:
- * er sprake is van een bedreiging of inbreuk op de internationale vrede en veiligheid of van een daad van agressie (art. 39 VN-Handvest) en
  - * deze situatie voortduurt.¹⁵

Dit was in het internationaal recht een enorme stap voorwaarts. Ook werd een controversieel begin gemaakt met de ontwikkeling van een internationaal strafrecht waarbij niet staten, maar *individuen* terechtstaan voor ernstige misdaden. In 1946 worden voor het Neurenbergtribunaal Duitse oorlogsmisdadigers berecht. De ontwikkeling van de internationale rechtsorde gaat daarna door. Met de Verenigde Naties wordt ook het Internationaal Gerechtshof, het voornaamste gerechtelijke orgaan van de VN, opgericht dat zich – gezeteld in het Vredespaleis in Den Haag – gaat buigen over geschillen tussen staten. In 1948 wordt de Genocideconventie getekend en in 1949 de Geneefse Conventies, waarin de rechten worden geregeld van krijgsgevangenen en burgers tijdens oorlogen.

In deze periode groeit het draagvlak voor de ontwikkeling en institutionalisering van de internationale rechtsorde. Interessant is bijvoorbeeld de ondersteuning door de katholieke kerk hiervan in 1963, wanneer paus Johannes XXIII de encycliciek *Pacem in terris* (Vrede op aarde) publiceert.

.....
‘Als men de rechtvaardigheid
opzij zet, wat worden staten
dan anders dan roversholen?’
.....

Daarin staat dat de organisatie in soevereine staten niet meer voldoet: ‘In de huidige ontwikkeling van de menselijke gemeenschap is zowel de structuur van het staatsgezag als de macht waarover staten beschikken wanneer ze op wereldschaal

moeten werken, niet meer opgewassen tegen de taak om het algemeen welzijn van alle volkeren te bevorderen zoals het hoort.’ Er is geen gezag

dat bovenstatelijk is en daardoor is het gevaar groot dat staten zich ontwikkelen tot ‘roversholen’: ‘Zoals de mensen in hun particuliere betrekkingen hun eigen voordeel niet mogen zoeken ten nadele van de anderen, zo mag in de internationale verhoudingen de ene Staat, als hij geen misdaad wil begaan, zich niet ontwikkelen op zulk een wijze, dat een andere staat schade lijdt of verdrukt wordt. Men kan hier terecht het woord van Sint-Augustinus citeren: “Als men de rechtvaardigheid opzijzet, wat worden staten dan anders dan roversholen?”’ Aangezien de staten die rechtvaardigheid niet meer goed zelf kunnen betrachten, is een mondiaal openbaar gezag noodzakelijk: ‘Het gemeenschappelijk welzijn van alle volkeren doet in onze dagen problemen rijzen die heel de wereld aangaan. Ze kunnen dan ook slechts opgelost worden door een openbaar gezag waarvan én de macht én de structuur én de middelen even wereldwijd zijn en dat zijn activiteit dus over de hele wereld kan uitstrekken. De morele orde eist bijgevolg dat zulk een gezagsorgaan wordt opgericht.’ De paus ondersteunt de VN: ‘We wensen dus vurig dat de organisatie der Verenigde Naties steeds beter in staat zou zijn haar structuur en de middelen waarover ze beschikt, aan te passen aan de omvang en de verhevenheid van haar taak. Moge zo spoedig mogelijk de tijd komen, dat de U.N.O. de rechten van de mens doeltreffend kan beschermen: deze rechten vloeien direct voort uit de waardigheid van de menselijke persoon en zijn daarom universeel, onaantastbaar en onvervreemdbaar. Dit des te meer, nu de mensen, daar zij geleidelijk een ruimer aandeel in het openbaar leven van hun eigen land hebben, een voortdurend toenemende belangstelling tonen voor de problemen die alle volken aangaan; ze worden zich er ook steeds meer van bewust, dat zij levende ledematen zijn van de universele menselijke gemeenschap.’¹⁶

Dat zou echter nog even duren. Al snel na de Tweede Wereldoorlog begon de zogenaamde Koude Oorlog, die gekenmerkt werd door een wapenwedloop en vuile oorlogen om invloedssferen te creëren of verdedigen. Het enorme wantrouwen tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten belemmerde het goed functioneren van de Verenigde Naties. In de eerste 44 jaar van de Verenigde Naties werden de internationaalrechtelijke regels door vele lidstaten overtreden en ten gevolge van de machteloosheid van de Veiligheidsraad konden ze vrijwel ongestoord hun gang gaan.

HET VERANDERENDE INTERNATIONALE SPEELVELD

Pas de val van de Muur en het einde van de Koude Oorlog hebben het internationaal recht en de Verenigde Naties een enorme push gegeven. Dit wordt in deze bundel besproken door Verrijn Stuart en Schrijver. Mack

constateert — ook in deze bundel — op basis van empirisch onderzoek dat het aantal gewapende conflicten sinds het einde van de Koude Oorlog enorm is afgenomen, tussen 1992 en 2005 met ongeveer 40 procent. Hij ziet een verband met de plotselinge internationale daadkracht van de VN, die zich bevrijd voelden van de rivaliteit tussen beide grootmachten. Nu konden de VN zich richten op het beëindigen van bestaande oorlogen en

het voorkomen van nieuwe. Dat is blijkbaar voor een deel succesvol geweest.

Dat neemt niet weg dat — ondanks de vele, te vaak onzichtbaar blijvende goede ontwikkelingen — het beeld nog heel sterk bepaald wordt door de dramatische mislukkingen (Srebrenica, Rwanda) en de elke keer weer uitbrekende crises (Irakoorlog). Deze hangen samen

Ondanks de blijvende goede ontwikkelingen wordt het beeld van de VN sterk bepaald door dramatische mislukkingen en elke keer weer uitbrekende crises

met een aantal ontwikkelingen die het internationale speelveld de afgelopen jaren in hoog tempo veranderd hebben.

Ten eerste is er de na de Koude Oorlog ingrijpend veranderde veiligheidssituatie. De meeste conflicten tegenwoordig zijn burgeroorlogen. Enkele drama's van de afgelopen decennia hingen samen met de vraag of en wanneer 'de internationale gemeenschap' ook militair moest en wilde ingrijpen om etnische zuiveringen en genocides binnen andere staten te stoppen. Daarvoor bleek men ten tijde van Srebrenica en Rwanda niet klaar te zijn. Hierbij komt een ander fenomeen, te weten het wereldwijde terrorisme, en dan met name dat vanuit islamistische hoek. Sinds 9/11/2001 is de vraag hoe de wereld zich hiertegen kan beschermen en welke instrumenten daarbij gerechtvaardigd zijn.

Een tweede opvallende trend is — zoals Pierre Hassner gesignaleerd heeft — sinds de Koude Oorlog dat de moraal in zekere zin de plek aan het innemen is van de ideologie. Onder andere door niet-gouvernementele organisaties als Artsen zonder Grenzen of Amnesty International wordt wereldwijd druk uitgeoefend om ervoor te zorgen dat er zo veel mogelijk een einde komt aan menselijk leed. Daarnaast lijkt het buitenlands beleid ook steeds meer vanuit moreel perspectief gezien te worden. Bush spreekt over 'de As van het Kwaad', Europa benadrukt in toenemende mate, intern en extern, het belang van mensenrechten. In Frankrijk is onlangs zelfs de oud-oprichter van Artsen zonder Grenzen Bernard Kouchner minister van Buitenlandse Zaken geworden. En bij het toegenomen belang van de moraal, moet ook verwezen worden naar de grote invloed van moreel-religieuze opvattingen

over wat een rechtvaardige oorlog is (zie in deze bundel de bijdragen in de afdeling daarover). De grens tussen een ‘rechtvaardige’ en een ‘heilige’ oorlog is soms dun. Deze moeten scherp van elkaar gescheiden worden.

Ten derde is er de zeer ingewikkelde en niet uitgekristalliseerde verhouding tussen recht en macht op internationaal niveau. Vanaf de oprichting van de Verenigde Naties is de Veiligheidsraad wereldwijd het besluitvormende orgaan inzake vrede en veiligheid. Uitsluitend de permanente leden, te weten China, de vs, Rusland, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk beschikken over vetomacht. Het komt tot op de dag van vandaag regelmatig voor dat er een veto dreigt als de directe belangen van de Verenigde Staten, China of Rusland op het spel staan. De Veiligheidsraad is samengesteld uit de overwinnaars van de Tweede Wereldoorlog. Het is de vraag of dat op den duur zo kan blijven.

RECHT, MACHT EN MORAAAL

Op internationaal niveau kun je niet spreken van een democratische rechtsstaat. Daar is iets nieuws aan het ontstaan, soms aangeduid met de term *global governance*.¹⁷ Binnen democratische staten gebeurt de toedeling van macht door verkiezingen en is de uitoefening ervan gebonden aan vaak terecht zeer lastig te veranderen constitutionele spelregels. Daarin zijn de scheiding van en taakverdeling tussen wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht zeer gedetailleerd vastgelegd.

Nu het geweldsmonopolie — intern en extern — van staten eindelijk aan internationale regels is gebonden door het VN-Handvest en nu de Veiligheidsraad over de handhaving daarvan gaat, zouden die regels idealiter de doorslag moeten geven. Dat is echter regelmatig niet gebeurd. Ten eerste was steeds vaker te horen dat de regels te strikt waren: de VN-mandaten met betrekking tot neutraliteit van VN-troepen bleken te leiden tot immorele resultaten (Srebrenica, Rwanda). Over te strikte regels klaagde men ook om een andere reden. Met name na de terroristische aanslagen van 11 september 2001 is steeds meer de vraag geworden of men zich binnen de bestaande regels kan verdedigen tegen het internationale terrorisme. Ten tweede gebruiken permanente leden hun veto wel om te voorkomen dat hun ‘nationale’ belangen geschaad worden. Soms scheppen zij daarbij ruimte voor zichzelf om ongeautoriseerd geweld te gebruiken of verhinderen zij dat de Veiligheidsraad een einde kan maken aan ongeautoriseerd en onrechtmatig geweld door/in andere staten. Ten derde waren er situaties waarin de internationale publieke opinie vond dat er ingegrepen moest worden om humanitaire redenen, maar bestond daar tot nu toe geen duidelijke rechtsgrond voor. Zo was het bombardement door de NAVO op

Kosovo het resultaat van wereldwijde morele verontwaardiging en wordt dit achteraf wel beschreven als de eerste oorlog voor de mensenrechten. Het is echter nog steeds een formeel onbeantwoorde vraag of de VN geweld om humanitaire redenen moeten willen autoriseren. Op deze drie fronten dreigen er iedere keer uitzonderingssituaties te ontstaan — dat wil zeggen situaties die niet gelegitimeerd zijn of worden door het internationaal recht. Het zal duidelijk zijn dat dit slecht is voor de legitimiteit van de Veiligheidsraad en de VN. Een van de essenties van recht is namelijk dat iedereen zich aan regels houdt en dat regels voor iedereen gelden.

Het is goed om in dit verband te herinneren aan een van de grote toenmalige theoretische tegenstanders van Kelsen, te weten de politiek filosoof Carl Schmitt. Kelsen stelde: ‘Het soevereiniteitsbegrip moet radicaal verdrongen worden.’ Zijn inzet was — zoals gezegd — dat te doen door een groot systeem van internationaal recht. Al het politieke handelen moest gebonden worden aan normen die uiteindelijk te herleiden waren tot de meest fundamentele, eerste norm, de *Grundnorm*. De enorme ontwikkeling van het internationaal recht van de afgelopen decennia ligt in de lijn van wat Kelsen voor ogen stond. Schmitt daarentegen dacht dat het een illusie was om al het politieke handelen te binden aan het recht en hij geloofde niet aan het bestaan van die *Grundnorm*. Voor hem was niet een *Grundnorm* uiteindelijk beslissend, maar de uitzonderingstoestand, dat wil zeggen de situatie waarin de verantwoordelijke autoriteit het recht opschort om de

rechtsorde te herstellen. Schmitt betoogde dat de politiek uiteindelijk nooit geheel door het recht gereguleerd kan worden, maar op cruciale onderdelen blijft afhangen van de persoonlijke beslissingsbevoegdheid van de soeverein. De onvermijdelijkheid hiervan hangt samen met het recht van een staat om te kiezen voor het eigen overleven. Deze situa-

ties kunnen volgens Schmitt niet worden weggeregeld door het recht. Het is aan de soeverein om te bepalen wat er in een bepaalde situatie nodig en toegestaan is en wanneer de uitzonderingstoestand beëindigd kan worden.¹⁸

Het kloeke Amerikaanse optreden in de ‘War on terror’ heeft de verhoudingen tussen politiek en internationaal recht op scherp gezet

DE VS EN HET INTERNATIONAAL RECHT

Met name sinds 2001 is de spanning tussen enerzijds macht en internationaal recht en anderzijds de instituties die de belichaming van het recht zijn zeer hoog opgelopen. Het kloeke Amerikaanse optreden in de *War on*

Terror heeft de verhoudingen tussen politiek en internationaal recht op scherp gezet. Volgens topadviseur terrorisme van verschillende Amerikaanse presidenten Richard Clarke zou President Bush, toen hem verteld werd dat het internationaal recht niet toestond om na 9/11 hard terug te slaan, gezegd hebben: 'I don't care what international lawyers say, we are going to kick some ass.'¹⁹ Of dit nu waar is of niet, het Amerikaanse optreden van de afgelopen jaren heeft prangende vragen opgeroepen over de verenigbaarheid van de aanpak van de *War on terror* met het internationaal recht. Of het nu ging over de legitimatie van de Irakoorlog (was de aanval gerechtvaardigd volgens de VN-regels?) of over de behandeling van verdachten (geheime gevangenschappen in Midden- en Oost Europa, Guantánamo Bay, de martelingen van gevangenen in Abuh Graib), het was duidelijk dat het Amerikaanse optreden door velen werd beschouwd als in strijd met het internationaal recht. In deze bundel worden over de Irakoorlog tegengestelde standpunten ingenomen door James Skillen (Irakoorlog niet rechtvaardig) en Jan Willem Sap (Irakoorlog wel rechtvaardig). De grote verschillen van mening over de reikwijdte van het internationaal recht bleken ook toen de VS zelf niet wilden participeren in het Internationaal Strafhof en zelfs dreigden om Amerikanen die voor het Strafhof in Den Haag gebracht zouden worden met militair ingrijpen te bevrijden. Kortom: spanningen genoeg.

Welke gevolgen hebben deze gehad voor de geloofwaardigheid van de VN en de Veiligheidsraad? Daarover verschillen de meningen eveneens. Volgens Michael Glennon verschillen de opvattingen van Europa en de VS over de rol van recht in internationale betrekkingen nu eenmaal diepgaand en hij zag ze — in 2003 vlak na de Irakcrisis in de VN — verder en verder uit elkaar drijven. Het verschil in opvattingen gaat ten eerste over wie de regels moet maken: de staten zelf of supranationale instituties. Amerikanen verworpen volgens Glennon in meerderheid supranationalisme. Europese staten hebben daar minder moeite mee. Of het nu gaat om de Europese Unie of het Europese Hof voor de Rechten van de Mens. Volgens Fukuyama is er voor Amerikanen geen bron van democratische legitimiteit die hoger is dan de natiestaat. Voor Europeanen kunnen besluiten van de internationale gemeenschap ook democratisch legitiem zijn. Zij accepteren dus inbreuken op de eigen soevereiniteit die de Amerikanen nooit zouden accepteren. Bijvoorbeeld beslissingen van de Veiligheidsraad waarmee het gebruik van geweld beperkt wordt. Ten tweede is men het, volgens Glennon niet eens over wanneer er regels gemaakt moeten worden. Amerikanen prefereren regels achteraf, correctieve wetgeving. Europeanen houden van preventieve regelgeving. Dat hangt samen met hun voorliefde voor stabiliteit en voorspelbaarheid. Amerikanen zijn meer gericht op innovatie en

kunnen goed overweg met enige chaos. Volgens Glennon was de Irakcrisis het failliet van een monumentaal internationaal experiment van de twintigste eeuw om het gebruik van geweld te reguleren. Het experiment van de Veiligheidsraad heeft zijns inziens gefaald.²⁰

Daar staan andere meningen tegenover. Zo betoogt Michael Wood, de hoogste juridische adviseur van Tony Blair in de Irakcrisis, dat er helemaal geen kloof is tussen de Amerikaanse en de Europese rechtscultuur. En constateert hij dat de Verenigde Naties en de Veiligheidsraad nu juist sterker tevoorschijn zijn gekomen uit de Irakcrisis. De regels inzake het gebruik van geweld zijn in het geheel niet failliet. 'Goed geïnterpreteerd en toegepast zijn de regels inzake het gebruik van geweld door staten en in het internationaal gewoonterecht voldoende om de nieuwe uitdagingen aan te kunnen, als daar tenminste politieke wil voor is,' aldus Wood.²¹ In deze bundel betoogt ook de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken dat er veel overeenstemming is tussen Nederland en de vs, en dat er over diepgaande meningsverschillen goed te praten valt. Dit blijkt onder andere uit het feit dat Guantànamo Bay zeer waarschijnlijk binnenkort gesloten gaat worden. Nederland en — breder — Europa hebben daarop ook steeds aangedrongen.

DE VN EEN LERENDE ORGANISATIE?

De enorme spanningen die zich elke keer voordoen, hebben dus te maken met de nieuwe veiligheidssituatie, het toegenomen belang van moraal in de internationale arena en de ingewikkelde en nog niet uitgekristalliseerde verhoudingen tussen recht en macht op internationaal niveau. Het is nu de vraag of de lijn van Kelsen — geweldsuitoefening door staten mag uitsluitend volgens vn-regels — kan worden doorgezet, of dat we moeten accepteren dat de uitzonderingssituaties van Schmitt zullen blijven voorkomen.

De — inmiddels gewezen — secretaris-generaal van de Verenigde Naties Kofi Annan heeft in zijn laatste termijn alles op alles gezet om te demonstreren dat de vn een organisatie is die kan leren van de crises die zich hebben afgespeeld. Daarmee kan hij in de lijn van Kelsen geplaatst worden. Belangwekkend in dat licht is het rapport *A More Secure World. Our Shared Responsibility* uit 2004 dat het High-level Panel on Threats, Challenges and Change op verzoek van Annan geschreven heeft.²² Hierin is duidelijk een poging gedaan om te leren van de uitzonderingssituaties die zich de afgelopen jaren leken te vermenigvuldigen en opnieuw helderheid te scheppen over wanneer oorlog wel en niet gerechtvaardigd is volgens vn-recht. Door aan de ene kant sommige bestaande regels te bevestigen en aan de andere

kant openingen te bieden voor aanpassing heeft Kofi Anan geprobeerd de legitimiteit van de Veiligheidsraad als multilaterale vrede- en veiligheidsorganisatie te herstellen. Kofi Annan adviseerde in mei 2005 met betrekking tot het gebruik van geweld naar aanleiding van het rapport:

- * dat staten het volste recht hebben om zich volgens artikel 51 van het Handvest te verdedigen tegen een op handen zijnde aanval. Men hoeft dus niet te wachten tot een aanval plaatsvindt.
- * als de aanval niet overduidelijk op handen is, maar latent, dan geeft het Handvest het volste recht aan de Veiligheidsraad om militair geweld te gebruiken, ook preventief, om de internationale vrede en veiligheid te bewaren. Hiermee zegt Kofi Anan echter wel dat het niet aan staten is toegestaan om op eigen houtje een preventieve oorlog te beginnen zonder toestemming van de Veiligheidsraad. Bij een preventieve oorlog is het gevaar niet onmiddellijk op handen in tegenstelling tot bij een *preemptive war*.
- * Annan werpt de vraag op of militair ingrijpen in het uiterste geval niet ook mogelijk zou moeten zijn om genocide, etnische zuivering en andere misdaden tegen de menselijkheid te voorkomen. Dan zou men toch ook bescherming moeten kunnen krijgen van de Veiligheidsraad. Hiermee worden lessen getrokken uit onder andere het dramatische niet-ingrijpen van de VN-vredesmacht destijds in Rwanda. Inmiddels heeft de Algemene Vergadering van de VN de volgende resolutie aangenomen: ‘The international community, through the United Nations, also has the responsibility to use appropriate diplomatic, humanitarian and other peaceful means, in accordance with Chapters VI and VIII of the Charter of the United Nations, to help protect populations from genocide, war crimes, ethnic cleansing and crimes against humanity. In this context, we are prepared to take collective action, in a timely and decisive manner, through the Security Council, in accordance with the Charter, including Chapter VII, on a case-by-case basis and in cooperation with relevant regional organizations as appropriate, should peaceful means be inadequate and national authorities are manifestly failing to protect their populations from genocide, war crimes, ethnic cleansing and crimes against humanity.’ Daarnaast heeft de Veiligheidsraad recent al in enkele resoluties verwezen naar het *Responsibility-to-protect* beginsel.²³
- * Ten slotte doet Annan de Veiligheidsraad de suggestie aan de hand om een resolutie aan te nemen waarin de uitgangspunten worden geëxpliciteerd op basis waarvan het mandaat zal worden gegeven om geweld te gebruiken. Hij noemt de volgende punten: hoe serieus is de dreiging, wat is het precieze doel van de militaire actie, zouden niet-militaire

middelen de dreiging ook kunnen stoppen, staat de militaire actie in verhouding tot de dreiging en is er een redelijke kans op slagen? Daarmee zou de besluitvorming van de Veiligheidsraad transparanter kunnen worden en meer gerespecteerd worden door regeringen en de wereldopinie.²⁴

Hiermee heeft Kofi Annan helder aangegeven wat wel en wat niet kan binnen het collectieve veiligheidssysteem van het VN-Handvest. Het is nu de vraag of de VN deze omslag kunnen maken met de huidige Veiligheidsraad. Mark Malloch Brown, de (toenmalige) plaatsvervangend secretaris-generaal, erkende vorig jaar dat de VN zijn geconfronteerd met nieuwe soorten oorlogen die niet voorzien waren toen het Handvest geschreven werd. Dit heeft, zo erkent hij, geleid tot een bestuurscrisis (*a crisis of governance*) in de organisatie.

De Veiligheidsraad zag zich gedwongen om — zonder het Handvest aan te passen — veel eerder te interveniëren bij een onmiddellijk dreigend conflict, benaderingen te omarmen als die van *the responsibility to protect* en daarbij in te gaan tegen de in het Handvest vastgelegde eis om de soevereiniteit van staten te respecteren en voorrang te geven aan het stoppen van genocides en het handhaven van mensenrechten. En dit leidt tot het volgende probleem: ‘As these intrusions on the old laws of war and sover-

eignty gradually take the U.N. into new waters, the crisis of governance only becomes greater because a more intrusive body is one where even more member states fret at the lack of representativeness of its principal, or at least perceived principal organ, the Security Council,

De hervorming van de Veiligheidsraad komt steeds dringender op de agenda te staan

and particularly the issue of the P5’s veto.’²⁵ En zo komt ook de hervorming van de Veiligheidsraad steeds dringender op de agenda.

CONCLUSIE

De verantwoordelijkheid van de internationale gemeenschap zoals geformuleerd in de snel terrein winnende (maar nog niet uitgekristalliseerde) doctrine *responsibility to protect* bevestigt dat staatssoevereiniteit niet langer een schild is waarachter tiranniek bestuur zich kan verschuilen. Hetzelfde signaal is afgegeven door onder andere het Joegoslavië Tribunaal en de oprichting van het Internationaal Strafhof. Mensenrechten zijn niet alleen de rechten van burgers die door hun eigen regeringen

dienen te worden gerespecteerd, het zijn ook de rechten van individuen die door de internationale gemeenschap als geheel dienen te worden beschermd. De internationale gemeenschap heeft een plicht te reageren, desnoods met militaire middelen, op grove en massale mensenrechtenschendingen, burgeroorlogen of ander vergaand falen van een nationale overheid in het beschermen van de eigen burgers. Staatssoevereiniteit en het daarmee samenhangende non-interventiebeginsel – basiswaarden van het klassieke volkenrecht – worden door de ontwikkelingen van na de Tweede Wereldoorlog geclausuleerd door de waarden zoals vastgelegd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948 en de daarop voortbouwende, bindende mensenrechtenverdragen.

Europa en Nederland weten uit eigen ervaring dat er soms voor een rechtvaardige zaak gevochten moet worden: de Tweede Wereldoorlog werd niet met een rechtszaak gewonnen. De Amerikaanse President Franklin D. Roosevelt wist de Amerikanen te overtuigen tegen de Nazi's te vechten, maar gaf tevens de cruciale aanzet voor de in 1948 afgekondigde Universele Verklaring voor de rechten van de mens (met steun van zijn echtgenote). Het is de spanning tussen recht, macht en moraal die ons steeds weer aan de grenzen van het recht brengt. Ook vandaag de dag: Wat moet er wel en niet staan in een Veiligheidsraadsresolutie die toestemming geeft voor gebruik van geweld? Wanneer kunnen we spreken van 'onmiddellijk' als we ons willen verdedigen tegen een *imminent threat*? En, hoe afschuwelijk moet de (dreigende) humanitaire noodsituatie zijn, wil het gerechtvaardigd zijn om zonder autorisatie van de Veiligheidsraad met militaire middelen in te grijpen? Nooit meer Rwanda, maar toch weer Darfur? Maar dan? Humanitaire interventie kan moreel zeer gewenst zijn, en (met enige moeite) juridisch verdedigbaar, maar als we het collectieve veiligheidssysteem loslaten wanneer het gaat om humanitaire noodsituaties, hoe voorkomen we dan dat méér alternatieve rechtsgrondslagen worden gezocht buiten de Veiligheidsraad om, met als gevolg dat het collectieve veiligheidssysteem zoals we dat kennen *de facto* wordt opgeblazen? Oorlog zonder voldoende rechtsgrondslag, daar moeten we toch niet aan beginnen? Dat niet alleen soevereine macht bepaalt wat recht is, maar dat er juist ook recht bestaat dat macht beteugelt, was het grote inzicht en pleidooi van Grotius in een tijd dat Europa een samenleving in oorlog en chaos was. Het internationaal recht is in ontwikkeling, reagerend op de immer actuele vraag 'wat is een gerechtvaardigde oorlog?' De internationale rechtsorde wordt door de veranderende internationale samenleving en de nieuwe dilemma's van oorlog en vrede tot aan haar grenzen gebracht. Oorlog zet alles in ons bestaan op scherp. Maar hoe voorkomen we dat we weer terug bij af geraken? Dat doen we door de winst van de afgelopen zestig jaar – de

mensenrechten en hun codificering en institutionalisering — als uitgangspunt te nemen bij de keuzes waarvoor het internationaal recht en beleid zich gesteld ziet. Respect voor de menselijke waardigheid onderscheidt burgers van barbaren.

Noten

- 1 In het gedicht 'Haat' in haar bundel *Einde en begin. Gedichten 1957-1997*. Amsterdam: Meulenhoff, 1998, p. 247.
- 2 <http://users.erols.com/mwhite28/wars-tat1.htm> en ook <http://www.wereldoorlog1418.nl/statistieken/index.html>.
- 3 In het gedicht 'Grote Getallen', p. 162.
- 4 Zie voor een interessante uitgebreide beschrijving van de bijdrage die het protestantisme heeft geleverd aan de ontwikkeling van het internationaal recht, P.H. Kooijmans (1976^{IV}) Protestantism and the development of international law. *Recueil des cours*, volume 152, pp. 79-118.
- 5 'The core proposition of just war theory, uniting all its theorists, is this: sometimes, it is at least morally permissible for a political community to go to war,' zegt Brian Orend in zijn boek *The Morality of War*. Ontario: Broadview Press, 2006, p. 31.
- 6 Een heldere analyse en actualisering van de traditie van de rechtvaardige oorlog is *The Morality of War* van Brian Orend (zie noot 5). Wat ingewikkelder, maar ook beslist de moeite waard is het klassieke werk van Michael Walzer (1977) *Just and Unjust Wars. A Moral Argument with Historical Illustrations*, Basic Books. Dit is recent in het Nederlands vertaald als *Rechtvaardige en onrechtvaardige oorlogen. Een ethische beschouwing met historische illustraties*. Amsterdam en Antwerpen: Atlas, 2006. Zijn ontwikkeling in denken over rechtvaardige oorlog in relatie tot de brandende actuele kwesties als het terrorisme en het conflict Israël/Palestina valt te volgen in zijn recente boek *Arguing about War*. New Haven en Londen: Yale University Press, 2004. Wij publiceren in deze bundel (op p. 231-245) een vertaling van het essay 'Terrorisme en rechtvaardige oorlog' dat in november zal staan in zijn nieuwe boek David Miller (red.) en Michael Walzer (2007) *Thinking Politically: Essays in Political Theory*. Michael Walzer. New Haven en Londen: Yale University Press. Een goed recent boek over de relevantie van de traditie voor de bestrijding van terrorisme is Wim Smit, *Terrorisme en rechtvaardige oorlog. Recht en onrecht in tijden van terreur*. Antwerpen en Apeldoorn: Garant, 2007. Wij publiceren in deze bundel (op p. 218-230) een inleiding van Smit op de principes van de rechtvaardige oorlog.
- 7 Léon Bourgeois (1910) *Pour la société des nations*. Parijs: Bibliothèque Charpentier. E. Fasquelle éditeur (467 p.).
- 8 Marc Sorlot (2005) *Léon Bourgeois. Un moraliste en politique*. Eds. Bruno Leprieux, p. 203.
- 9 Zie voor een korte geschiedenis van de twee conferenties in Den Haag http://www.xs4all.nl/anemaa/ges/geschiedenis_den_haag_stad_van_recht_en_vrede.htm
- 10 Sorlot (2005), p. 275.
- 11 Zijn eigen aanduiding 'association' impliceert in zijn gehele werk altijd nadrukkelijk verplichtingen. Zie bijvoorbeeld een van de sleutelzinnen uit zijn beroemde werk over solidariteit: 'l'homme naît débiteur de l'association humaine', in Léon Bourgeois (1908 (oorspr. 1912)) *Solidarité*. Presses Universitaires du Septentrion, p. 43.
- 12 Tübingen, 1920.
- 13 Kelsen publiceert in de jaren vijftig klassieke werken als *The Law of the United Nations. A Critical Analysis of Its Fundamental Problems* (Londen en New York, 1950) en *Principles of International Law* (New York, 1952).

- 14 Het Briand-Kellogg Pact (1928) was een eerder verdrag ter uitbanning van oorlog als ‘middel van nationale politiek’. Dit had – zonder succes – al na de eerste Wereldoorlog offensieve oorlog veroordeeld.
- 15 A. Nollkaemper (2005) *Kern van het Internationaal Publiekrecht*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers, pp. 269-294.
- 16 Geciteerd uit Johan Verstraeten en Godelieve Ginneberge (red.) (2000) *De sociale ethiek van de katholieke kerk in de encyclieken van Leo XIII tot en met Johannes Paulus II*. Brussel: LICAP. Hierin is *Pacem in Terris* te vinden op pp. 99-124.
- 17 Zie voor een scherpe analyse Sophie van Bijsterveld (2002) *The Empty Throne. Democracy and the Rule of Law in Transition*. Utrecht: Lemma Publishers.
- 18 Zie Bart van Klink (2007) Does Necessity Know No Laws? Application of Law in the State of Exception. In: José Rubio Carrecedo, *Political Philosophy. New Proposals for New Questions*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, pp. 129-142.
- 19 Richard Clarke (2004) *Against all Enemies: Inside America's War on Terror*. Free Press.
- 20 Michael J. Glennon (2003) Why the Security Council Failed. *Foreign Affairs*, mei/juni.
- 21 Sir Michael Wood, The UN Security Council and International Law, *Hersch Lauterpacht Memorial Lecture*, 9 november 2006.
- 22 High-level Panel on Threats, Challenges and Change. *A More Secure World. Our Shared Responsibility*. United Nations, 2004
- 23 Resolutie uit 2005. R2P is uit het meer vrijblijvende internationale debat en nu geïncorporeerd in internationaal normatieve documenten als resoluties van de Algemene Vergadering (zie *World Summit Outcome*, AV resolutie A/RES/60/1, 2005 <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UN/UNPAN021752.pdf>); in meer algemene zin, en specifiek gerelateerd aan Darfur in resoluties 1674 en 1706 van de Veiligheidsraad; de nieuwe *Human Rights Council* analyseerde de situatie in Darfur zelfs op basis van de R2P-doctrine (<http://www.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/4session/A-HRC-4-80.doc>). Het debat over deze nieuwe verantwoordelijkheid van de VN is sterk gestimuleerd door het rapport *Responsibility to protect* van de International Commission on Intervention and State Sovereignty (december 2001, hierin zat onder anderen Michael Ignatieff).
- 24 *In Larger Freedom: towards development, security and human rights for all*. Report of the Secretary General.
- 25 A Brookings Briefing: *The United Nations at a Crossroads: Debating the Use of Force in an Evolving World*, 21 oktober 2006.